

DÓKA KLÁRA

Buda kézművesei 1828-ban

Buda a 18. század végén – a népesség számát tekintve – az ország második legnagyobb városa volt. Lakosságának száma 1777-ben 22 019 fő, 1787-ben – az első népszámlálás idején – 23 919 főt ért el, és csak a 29 153 fős Debrecen múlta felül. Azonban a fejlődés fokozatosan lelassult. A 19. század elején Esztergommal, Győrrel, Egerrel együtt Buda már a kevésbé gyarapodó városok közé tartozott.¹ Ebben az időben legjobban az alföldi városok népessége növekedett. Ezek a városok azonban a mezőgazdasági áruterelés fejlődésének köszönhetően gyarapodásukat,² míg Buda a lassúbb fejlődés ellenére is megőrizte városias jellegét. A kormányzések Budára költözésével a városban élő arisztokraták és hivatalnokok létszáma megnőtt, új lakóházaik, az egymás után emelkedő középületek – mindenekelőtt a Várban – növelték a város színvonalát. Buda lakóinak a szőlőművelés jó megélhetési lehetőséget biztosított. A város szőlőtermelő lakossága, amely a 19. század elején már erősen szétaprózódott szőlőbirtokkal rendelkezett, vagy napszámos munkából élt, főként a Tabánban telepedett le. A Gellérthegy oldalába épült városrész 1810-ben leégett. Újjáépítése után sem a város, sem az itteni lakosság nem fordított gondot fejlesztésére. A hegyvidékkel határos Krisztinaváros fejlődését a nyaralónegyedek kialakulása segítette. Nemcsak a budai, hanem a gazdag pesti polgárok is építettek nyaralókat e városrészben.³ A 19. század elején a növekvő kereskedelmi forgalom elsősorban Viziváros és Országút fejlődését segítette elő. Országúton 1809–1836 között 86 telken épült új ház, Vizivárosban megtelepedtek a kisebb-nagyobb üzemek. (pl. 1808-ban Thoma József börgyára, 1813-ban a Boscony Károly-féle selyemgyár.)⁴ 1827-ben a város lakossága 28 748 fő volt. Ez a következőképpen oszlott el az egyes városrészek között: Vár – 3832; Viziváros – 9058; Tabán – 5656; Országút – 3475; Újlak – 4227; Krisztinaváros – 2500.⁵

Hátráltatta Buda fejlődését Pest közelsége. A növekvő testvérváros nemcsak a piaci lehetőségeket szívtá el, hanem a szőlőtermelésből felszabaduló munkaerőt is. A Pest

¹ *Makkai László*: A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Bp., 1963. 95–115. *Thüring Gusztáv*: Városaink népességének alakulása 1787–1910-ig. Városi Szemle, 1911. 470.

² *Dávid Zoltán*: A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. Történeti Statisztikai Évkönyv. 1963–64. Bp., 1965. 110–115.

³ *Gál Éva*: A Krisztinaváros topográfiája (1770–1872). Tanulmányok Budapest Múltjából, XIX. köt. Bp., 1972. 200.

⁴ Budapest története, 1975. III. köt. 275.

⁵ *Uo.* 373.

árnyékában fejlődő városban sokkal később alakulhattak ki a kapitalista ipari termelés feltételei, amit a mezőgazdaság felé fordulás lehetősége egyébként is korlátozott. 1787-ben 1098 önálló kézművest írtak össze a városban, majd számuk 1828-ra 1315-re növekedett. Pesten ezalatt 975-ről 2833-ra nőtt az iparosok száma.⁶

A városi társadalom széles, reprezentatív rétegéről ad áttekintést az 1828-as országos összeírás. Az anyagban 6416 családfő adatait találjuk, akik közül 1056-t jelöltek iparosnak (opifices).⁷ Az összeírtak megoszlása az egyes városrészek között a következő:

városrész	összeírt család	opifices
Vár	375	107
Víziváros	1775	477
Tabán	1767	242
Országút	907	75
Újlak	834	92
Krisztinaváros	758	72
	6416	1065

Az összeírás keletkezésekor a budai kézműipar jelentős része – az ország többi városához hasonlóan – céhes keretekben működött. E keretek bomlásnak indultak, ami meglátszott az egyes városok kézműiparának szerkezeti összetételén is. A céhes mesterek mellett – engedéllyel vagy anélkül – kontárok dolgoztak, és egyre nagyobb számban éltek a városban letelepedett, családós, bér munkát végző kézműves segítők is. A hagyományos mesterek mellett megjelentek olyan iparosok, akiknek nem volt céhük sem Pesten, sem Budán. Így az összeírók elég következtetetlenül használták az „opifices” jelölést. Ide sorolták a céhes iparosokat, néhány esetben a legényeket tartó, de nem céhes mestereket – utóbbiakat nem következetesen. Ha nem az „opifices” jelölésből, hanem az egyes nevek mellett megnevezett foglalkozásokból indulunk ki, akkor 1711 iparos családfővel számolhatunk, ami az összeírtak 27%-a. A város lassú fejlődése miatt az iparosréteg nem volt eléggé differenciált, és területi eloszlását az egyes városrészek jellege, az ottani kereslet-kínálat viszonyok erősen befolyásolták.

⁶ Uo. 330.

⁷ Magyar Országos Levéltár (OL) N. 26. Conscriptio regnicolaris. Buda, I–VI.

A kézművesek megoszlása a városrészek és iparágak szerint

	Vár	Vízi- város	Tabán	Országút	Újlak	Krisztina- város	Összesen
I. Élelmiszeripar	13	95	34	41	54	14	251
II. Faipar	11	60	39	11	16	20	157
III. Fém- és fém- feldolgozóipar	15	70	22	5	8	10	130
IV. Építőipar	11	67	24	85	18	40	245
V. Bőr- és bőr- feldolgozóipar	22	150	124	22	24	30	372
VI. Textil- és textil- feldolgozóipar	37	112	66	17	28	13	273
VII. Szolgáltatóipar	9	72	36	16	9	24	166
VIII. Egyéb ipar	9	66	21	6	4	11	117
Összesen	127	692	366	203	161	162	1711

Az élelmiszeripar leginkább a Vizivárosban volt képviselve. Az összlakossághoz képest legkisebb volt számuk a Várban. Itt csupán minden 294. lakosra jutott egy élelmiszeriparos, a Vizivárosban minden 95-re. Az előkelő negyedben nehezen lehetett elképzelni a körülményeknek megfelelően kevésbé tiszta üzletet tartó mészárosokat és henteseket. A pékek kb. arányosan oszlottak meg az egyes városrészek között, azonban az egyszerűbb igényeket kielégítő fekete sütők is elkerülték az előkelő Várnegyedet. Igen alacsony volt az élelmiszeriparosok száma a Tabánban, ahol a szegényebb lakosság nem jelentett megfelelő piacot. Itt csak minden 166. lakosra jutott egy élelmiszeripart űző mester. A molnárok a Duna közelsége miatt éltek Újlakon és Országúton. Az élelmiszeripar nem mutat különösebb változatosságot. Az alapvető, mindennapi szükségletek számára dolgozó mesterek mellett kevés volt a differenciált igényeket kielégítő iparos. Az ecet-, szesz-, likőrkészítéssel foglalkozó szeszfőzők, a cukrászokat kiszorító kávéosok, a szigorú rendszabályok betartásával dolgozó pékek mellett a fekete sütők képviselték az új iparokat, azonban számuk kevés volt a hagyományos mesterséget űzőkhöz képest.

A faipari szakmák fejlődéséhez a megfelelő nyersanyag rendelkezésre állt. A hegyvidék felé terjeszkedő Krisztinavárosban jelentős számú asztalos élt, akik itt jutottak a legkönnyebben fához. A faipar hagyományos ágai közé tartozott az asztalos, kádár, kerékgyártó, esztergályos mesterség. Hordók, szekerek készítésével foglalkoztak ezek az iparosok és így a szőlőtermelők igényeit elégítették ki. A szekrénykészítők tabáni szerbek voltak. Ősi mesterségük még a 18. századi betelepítés korából származott. Régi, kihalóban lévő foglalkozás volt az óratokkészítés. A faórák azonban egyre kisebb szerepet kaptak, és kevésbé volt szükség a mesterek munkájára. A városban minden 444. lakosra jutott egy asztalos, minden 654-re egy kádár, 1306-ra egy kerékgyártó.

A fémiparban 1828-ra erős differenciálódás következett be: Vizivárosban szinte az összes ismert fémfeldolgozó ipar képviselve volt. Az iparúzők száma rendkívül alacsony. A 18. féle iparral mindössze 130 egyén foglalkozott, és a lakatosok, kovácsok, óráskok kivételével nem emelkedett 10 fölé a mesterek száma. A lakatos-, kovácsmesterek a

szőlősgazdák részére dolgoztak: ők készítették a kocsik és hordók alkatrészeit. Az órásmesterség Budán szintén az ősi, híres iparok közé tartozott. A műszerészek, szegkovácsok, köszörűsök, valamint a háromféle ipart űző rézművesek csak a 19. század elején jelentek meg a városban. Az építőipari mesterségeket a mérsékeltén fejlődő város igényei határozták meg. Mivel az építkezéseken igen primitív technikával és csak az évek egy részében dolgoztak, a városi adózók jelentős részét tudták a nyári időszakban foglalkoztatni (minden 25. családot). Legalacsonyabb volt az utcakövezők száma, mivel a városiasodásnak ezen a fokán még nem igényelték munkájukat.

A kézműipar ágai közül 1828-ban a bőr- és bőrfeldolgozó ipar volt Budán a legfejlettebb. Minden 16. család bőriparból élt, és minden 77. lakosra jutott egy iparos. A kézműiparon belül itt volt a legnagyobb differenciálódás. A mestereket bőrkikészítő- és -feldolgozó iparosokra oszthatjuk. Mivel a bőripar a szerbek ősi foglalkozása volt, a mesterek elsősorban Tabánban éltek. A bőripari szakmák a 19. század első felében országshatáron német és magyar mesterségekre oszlottak. Ez a megkülönböztetés nem nemzetiségi különbséget, hanem más-más technológiát jelentett. A bőrkikészítők első csoportját a tímárok alkották, akiket német tímároknak vagy vörös tímároknak is neveztek Budán. Tehén- vagy borjúbőrből, makkgubacsból készült csersavval állították elő termékeiket.⁸ A fehér tímárság kihalóban lévő mesterség volt. A mesterek öz- és szarvasbőrrel dolgoztak, amit tímós cserzésel és halzsírral készítették ki.⁹ A bőrkikészítők közé tartoztak a horvát vargák (magyar tímárok) is. Alapanyaguk a marha-, disznó-, ló-, és borjúbőr volt, amelyet mésszel tisztítottak, csersavban áztattak, majd halzsírral vagy faggyúval itattak át.¹⁰ A kordovános mesterek között megkülönböztették a juh- és kecskebőrt meszes eljárással kidolgozó magyar és a bőrfestéssel foglalkozó német kordovánosokat. A tabáni szerb iparosok azonban értettek mindkét mesterséghez. Összeolvadt a német és magyar iparüzési mód a szűcsök, szíjgyártók esetében is. A szőrme kidolgozásához a magyar szűcsök tompa kést, a németek erősebb kést használtak, és ezáltal a szőr ritkább és egyenletesebb lett, mint a magyar szőrmeiken. A német mesterek a szőrmét, a magyarok a húsos részt festették. A magyar mesterek báránybőrt dolgoztak fel, a németek kabátok bélelésével, díszítéssel foglalkoztak.¹¹ A német és magyar szíjgyártók csak abban különböztek egymástól, hogy a magyarok a bőr feldolgozásán kívül a cserzéshez is értettek.

Az összeírás alapján – a textilfeldolgozó iparban sokkal inkább fennmaradt a német–magyar elkülönülés, mint a bőriparban – a magyar szabók a régi magyar viseletnek megfelelő ruhákat készítettek posztóból, kasmírból, bársonyból, taftból. A németek a városi divathoz is alkalmazkodtak, és készletükben szövet, selyem, posztó, vászon egyaránt előfordult.¹² A gombkötőknél az összeírás minden esetben megkülönbözteti a fekete selyemszálakat feldolgozó magyar gombkötőket és a vastagabb zsinórokat készítő német mestereket. Mellettük a paszomántverők arany- és ezüstzsinórokat szőttek.¹³ A textilipar a városban a bőriparnál kisebb jelentőséget kapott: minden 104. lakosra jutott

⁸ Budapest Főváros Levéltára (BFL) Budai lt. Pupillaria 695, Inventaria n. 1454.

⁹ OL D 122. Statthaltereil Abteilung IX. B. 144/1959.

¹⁰ BFL Pesti lt. Testamenta a. n. 223.

¹¹ Uo. 370, 419.

¹² Uo. 2311.

¹³ Uo. 511.

mandolettis, pacalfőző, csokoládékészítő, virslis, szalámikészítő egyáltalán nem élt Budán. Ennek fő oka, hogy viszonylag kevés volt az idegen, akik ellátásáról alkalmi élelmiszer-árusoknak gondoskodniuk kellett volna. A mérsékelt luxusigény miatt hiányoztak az aranyat, ezüstöt feldolgozó iparok is. (pl. aranyhímző, aranyfűstműves, ötvös, aranyozó). Esernyőkészítő, mázoló, vésnök, gipszöntő, ruhatisztító stb. egyáltalán nem lakott a városban. A hiány oka sok esetben az, hogy az alapvető iparágon belül kicsi volt a differenciálódás. Például a csapók munkáját a posztóképzítők végezték, a bocskorosok helyett a vargák készítették a posztócipőket, a karóképzítők helyett a bognárok és kádárok látták el a gazdákat a szükséges szőlőkarókkal.

A polgári fejlődés, a céhes ipar bomlása következtében az iparosok jogi helyzetét figyelembe véve négy csoportot különböztetünk meg. Az 1711 iparos családfő csoportosításánál az összeírás szövegéből indulunk ki, és eltekintünk a következtelenül használt „opifices” jelöléstől. Első csoportba a „mester” elnevezésű iparosok sorolhatók. Ezek részben budai céhes mesterek, részben pesti céhek tagjai voltak, más esetben nem volt céhük. (Számuk: 1076). A második csoportba a különféle jogosítvány alapján önálló műhellyel rendelkezők kerültek. Ezek neve mellett nem szerepel a „mester” kifejezés. Ide tartozott néhány zsidó kézműves, a tanácsi engedély alapján önállóan dolgozó iparosok, elsősorban azoknak a szakmákban, amelyeknek nem volt céhük. Számuk 1/10-e sincs az összes adózó iparosoknak. (115). A harmadik csoportba a kontárok sorolhatók. Az összeírásban ezeket – egyes kivételes esetektől eltekintve – legényeknek tüntetik fel. A legények egy része azonban idős (60 év feletti) és legtöbbjük családos. A céhek bomlása-kor ez a réteg már nem a mestereknél dolgozott, hanem saját műhelyben kontárkodva tartotta el családját. (275 fő). A negyedik kategóriába a bérmunkából élők tartoztak. Az összeírásban ezeket szintén legényeknek nevezték, azonban a 14. pontban az összeírók megjelölték, hogy az illető más mester műhelyében dolgozott, nehogy még egyszer sorra kerüljenek. Ennek alapján a kontárkodó és a más műhelyében dolgozó, de már letelepedett legények két csoportját meg lehet különböztetni egymástól. Ide soroltuk az összes molnár-, építőipari és nyomdászlegényt. Mivel ezeknél az iparoknál a mesterség üzése eleve nagyobb befektetést kívánt, ezek a legények sohasem dolgoztak önállóan, hanem idegenek szolgálatában álltak. Ők az alakuló bérmunkás-réteg képviselőinek tekinthetők. (245 fő.) Az 1711 összeírt családfő között tehát 1466 önálló iparűzővel és 245 bérmunkással számolhatunk.

Az egyes jogi kategóriák különféleképpen oszlottak el az egyes iparágakban. A megoszlást elsősorban az befolyásolta, hogy az ipar céhes volt-e, vagy sem, ha volt céh, ez mikor alakult, mesterei mennyire tudták kielégíteni a városi lakosság igényeit, illetőleg milyen mértékben volt szükség a céhen kívüliek munkájára. A legkorábbi budai céhek – a török kiűzése után – az 1690-es években alakultak. 1761-ben Mária Terézia elrendelte a céhlevelek beszedését és azok megújítását, majd 1813-ban újabb ellenőrzés következett. A budai mesterek egyre kevésbé voltak abban a helyzetben, hogy kiváltságaikat megújítsák.

Az iparosok megoszlása a jogi helyzet alapján

	Mester	Engedélyes	Kontár	Bérmunkás	Összesen
I. Élelmiszeripar	176	45	10	20	251
II. Faipar	105	4	45	3	157
III. Fém- és fém- feldolgozóipar	99	14	15	2	130
IV. Építőipar	33	6	1	205	245
V. Bőr- és bőr- feldolgozóipar	296	2	72	2	372
VI. Textil- és textil- feldolgozóipar	204	5	62	2	273
VII. Szolgáltatóipar	95	5	66	–	166
VIII. Egyéb ipar	68	34	4	11	117
Összesen	1076	115	275	245	1711

Az élelmiszeriparban az iparúzők 2/3 része a mesterek közé tartozott, igen kevés volt a kontár. Céh a cukrászok és a kávéskók kivételével mindenütt volt, és a mesterek általában nem túrték meg a kontárokat. Az élelmiszeripar területén az első céhek 1697-ben alakultak. A halászok és molnárok ekkor váltották ki céhlevelüket. Mindkét testület megújította 1765-ben kiváltságait, azonban a 19. században már csak a molnár céh tudott privilégiumot váltani.¹⁵ A pékek 1701-ben kaptak kiváltságlevelet, amit az uralkodó 1716-ban és 1765-ben újított meg.¹⁶ A mézeskalácsosok 1719-ben Pest, Buda, Óbuda, Esztergom mestereit egyesítő céhet alkottak. 1734-ben a privilégiumot megújították. Az 1828-as összeírás idején a mesterek még ebben a közös céhbe tartoztak.¹⁷ 1724-ben kelt a mészárosok, 1767-ben a fekete pékek céhlevele. Egyiket sem újították meg. Az 1828-as összeírást követően, 1830-ban kaptak kiváltságlevelet a mészárosoktól elkülönülő hentesek, 1838-ban a szeszfőzők. A felsorolásból és a táblázatból látható, hogy a céhes ipar bomlásának ebben a szakaszában a céhtagság és a mester fogalma nem fedi egymást. A régi, céhes joggal rendelkező fekete pékeket az összeírók következetesen engedélyesnek tekintették, ugyanakkor mesternek számították a céh nélküli henteseket vagy a céhet soha nem alakító cukrászokat is. A fekete pékek ilyen elbírálása miatt az engedélyes iparúzők kategóriája itt a legnagyobb.

A faiparban a mesterek szintén az összes iparosok 2/3 részét tették ki. Mellettük a kontárok száma volt magas, főként az asztalos és kádár iparokban. A szekrénykészítők, óratokkészítők nem alkottak céhet, a másik négy ipar viszont a céhesek közé tartozott. Az esztergályosok 1692-ben kapták céhlevelüket, amit 1716-ban újítottak meg. A török kiűzése után ez volt az első budai céhalakulás.¹⁸ 1695-ben kelt az asztalosok, 1696-ban a kádárok céhlevele. Mária Terézia rendelkezéseinek eleget téve 1765-ben ezt megújított-

¹⁵ BFL Budai lt. Acta Coehalia 1697, 1765. Locumtenentialis 737/1839.

¹⁶ BFL Budai lt. Acta Coehalia 1716, 1765.

¹⁷ Uo. 1734, 1838. Locumtenentialis 229/1839.

¹⁸ BFL Budai lt. Acta Coehalia 1716.

ták.¹⁹ A kerékgyártók csak 1711-ben kaptak céhlevelet, amit később nem tudtak megerősíteni.

A fémparban a mesterek túlsúlya a többi iparúzóhoz képest még nagyobb. Kontár legfeljebb a lakatosoknál élt, ezek is javítómunkával foglalkoztak. Az engedélyesek közé mindössze néhány zsidó nemesfémműves és egyéb jelentéktelen iparos tartozott. Egy-egy réznyomó, csigakészítő kivételével minden iparos valamely céh tagja volt. Az iparúzók kis számára való tekintettel ezek a szervezetek nem egy-egy szakma mestereit egyesítették, hanem egyes céhek vagy pest-budai céhuniók voltak. Az első fémfeldolgozó céh 1695-ben a kovácsok testülete volt. 1696-ban az arany-ezüstművesek közös céhe alakult meg, majd létrejött a lakatosok és nagyóráások közös szervezete is. A kisóráások 1765-ben a puskaművesekkel és a sarkantyúsokkal együtt hozták létre közös szervezetet. 1828-ban a lakatosok, majd az óráások új céhlevelet váltottak, a puskaművesek és a sarkantyúsok egyesületébe pedig beiratkoztak a szerkovácsok (műszerészek) és a köszörűsök.²⁰ A vörösrézművesek 1701-ben és 1746-ban, a tűkészítők 1744-ben kaptak céhlevelet, de a 19. században már nem tudták kiváltságaikat megújítani. 1824-ben a bádigosok váltották ki kiváltságlevelüket. A késések a 18. századi, a szegkovácsok, cinöntők a 19. században alakult pest-budai céhunióhoz tartoztak, a sárgarézöntők és a sárgaréz művesek filiális mesterként szintén a pestiek céheibe iratkoztak be.

Az építőiparban – az üvegesek kivételével – a céhek csak a vállalkozókat egyesítették. A mesterek és a náluk dolgozó legények között nagyobb volt a különbség, mint más iparágakban. Az engedélyezett iparosok közé tartozó 5 szobafestő nem űzött céhes ipart, és nem volt céhes mesterség a mészégetés sem. A kútásók – a pestiekkel együtt – többször tettek kísérletet céhalakításra, azonban ez nem sikerült. Az üvegesek még a 18. század végén sikertelen kísérletet tettek privilégium váltásra, azonban a céh az elutasítás ellenére megalakult. Az ácsok, kőművesek, kőfaragók 1695-ben kaptak céhlevelet, utóbbi 1725-ben megújították. A cserepes és kövező céh 1767-ben pest-budai céhunióként jött létre, azonban ebből a pestiek már 1817-ben kiváltak.²¹

Az összes bőripari mesterségek céhes keretbe tartoztak. A kesztyűsök a pesti céh tagjai voltak, a többi mestereknek Budán volt céhük. A vargák, szűcsök mellett jelentős számú kontár tevékenykedett, azonban egyéb céhen kívüli iparúzásra nem volt igény. 1695-ben kelt a csizmadiák, valamint a tímárok (német és magyar tímár = horvát varga) közös céhlevele. 1764-ben mindkettőt megújították. Az 1820-as években a céh kettévált: 1821-ben a német, 1827-ben a magyar tímárok kaptak artikulusokat.²² 1696-ban kapott kiváltságlevelet a szűcs céh, amelyet az uralkodó 1711-ben és 1780-ban megerősített.²³ 1697-ben kelt a nyergesek és szíjgyártók egyetlen céhlevele. A német vargák csak 1767-ben szervezték meg céhüket, és 1824-ben újították meg a kiváltságlevelet.

A textiliparban az összes mesterség céhes keretben működött, azonban a mesterek mellett – főként a szabó iparban – már kontár réteg megerősödésével számolhatunk. Az iparok magyar és német elkülönülése, a rácok nemzetiségi elválása miatt egyes mestersé-

¹⁹ *Uo.* 1696, 1765.

²⁰ *Blaskovits Alex.*: Pesther und Ofner Wegweiser. Gemeinnütziger Geschäftskalender für alle Stände Ungarns. Pesth, 1844, 119.

²¹ BFL Pesti lt. Intimata a. m. 8004.

²² BFL Budai lt. Locumtenentia 1352/1820, 1659/1821.

²³ BFL Budai lt. Acta Coehalia 1711.

geknél 3 céh is volt, még olyan esetben is, ha az ipar fejlettsége, a technológiai fejlődés az elkülönülést nem indokolta.²⁴ A német szabók 1695-ben kapott céhlevelüket 1765-ben és 1825-ben megújították.

A szolgáltató iparban szintén mindenütt céhes szervezetek működtek. Kontárok nagyobb számban csak a városi bérkocsisok mellett voltak. A mesterek itt két céhbe tömörültek: 1760 óta működött a fuvarosok, 1826-tól a bérkocsisok testülete. A kontárok főként vidéki szállításokkal foglalkoztak. A kéményseprő és hajós céh közös pest-budai szervezet volt. A 18. században a sebészek és a borbélyok még két testülethez tartoztak. 1726-ban alakult meg a magyar borbélyok, 1765-ben a német sebészek és fürdősök céhe.²⁵ A fodrászok a városi tanácstól kapott 1785 évi szabályzat alapján tevékenykedtek.

Az egyéb kategóriába sorolt iparosoknál az engedélyesek száma a mesterek felétette ki, mellettük csak néhány kontár dolgozott. Az összeírók – az ipar céhes vagy nem céhes jellegétől függetlenül – a legénnyel dolgozó iparosokat számították mestereknek, a legény nélkülieket az engedélyesek közé. E csoportban csak a fésűsöknek, fazekasoknak, szappanosoknak volt a 18. században céhük, a lakkozók, szítások pest-budai céhunióhoz tartoztak. A könyvkötők 1767-ben adták be javaslatukat céhalakításra, azonban a testület privilégium nélkül jött létre. A nyomdászok városi szabályzat alapján dolgoztak. A kárpitosok, bőröndösök, kefekötők a pestiek céheibe iratkoztak be, azonban a többi mesterek egyénileg üzték iparukat.

Felvetődik a kérdés, hogy az 1466 önálló kézművesből – az összeírás adatait figyelembe véve – mennyi a céhes és céhen kívüli iparúzó. A céhen kívüliek közé sorolhatjuk a kontárokat (275), az engedélyeseket (115), valamint azokat a mestereket, akik sem meglévő vagy alakuló budai, sem idegen céhhez nem tartoztak. (3 cukrász, 3 szekrénykészítő, 1 csigakészítő, 4 kútásó, 2 mészégető, 5 hangszerkészítő, 2 kártyafestő mester) = összesen 410 önálló iparos dolgozott az 1056 céhes mester mellett.

A bérmunkából élő családok – az építőipar kivételével – a kézműves munkásoknak csak egy részét tették ki. A mestereknél dolgozó és letelepedett legények együttes száma az összeírás 14. (observationes) rovatából állapítható meg. Az itt feltüntetett 1227 legény közül 40-nek volt önálló lakása. A műhelyben dolgozó legények száma alig valamivel több, mint a mestereké. Ha az önálló iparúzókat vesszük alapul, el sem éri azt. A minimális számú legény általában egyenletesen oszlott el az egyes iparok között, összesen 16 szakmában nem volt segéd. Munkaerő-ellátottság szempontjából legjobb helyzetben az élelmiszeriparosok voltak.

²⁴ Uo. 1695, 1765, 1825. Locumtenentia 127, 426/1825.

²⁵ Uo. 940/1816.

	Nincs legénye	1 legénye van	2 legénye van	2-nél több	Max.	Összesen
I. Élelmiszeripar	82	65	46	28	15	303
II. Faipar	48	30	24	7	15	118
III. Fém- és fém- feldolgozóipar	50	30	23	10	4	107
IV. Építőipar	19	7	5	8	30	87
V. Bőr- és bőr- feldolgozóipar	117	102	55	24	7	278
VI. Textil- és textil- feldolgozóipar	107	60	30	12	16	183
VII. Szolgáltatóipar	49	25	19	7	4	89
VIII. Egyéb ipar	61	26	11	4	4	62
Összesen	533	345	213	100		1227

Az élelmiszeriparban a legények száma csaknem kétszerese volt az önálló iparúzők számának. Legtöbb legényt a mészárosok foglalkoztattak, mivel ők nem dolgozhattak segítség nélkül. 34 iparúzőből 18-nak volt legénye. A legény nélküliek egyáltalán nem dolgoztak: vagy öregség miatt, vagy azért, mert bérbe adták a mesterjogot. Bizonyos fokig hasonló a helyzet a molnárokkal. Sok segéderővel dolgoztak a kávéosok. Itt a segédszemélyzet felszolgálói teendőket látott el. Az ugyancsak sok segédet foglalkoztató pékmestereknél 2 legény volt az átlag. Itt csaknem minden mester dolgozott és alkalmazott segítséget.

A faiparban viszonylag kevés legényt foglalkoztattak. Számuk alacsony a mesterekhez képest. A kettőnél több legény kivételnek számított. Egyáltalán nem volt legényük a kontároknak, akiknek legénytartási jogát a hatóság is korlátozta. Még kevesebb legény volt a fémiparban. A tűkészítők, kések, csigakészítők, réznyomók egyáltalán nem alkalmaztak segítséget, a többi iparoknál általában egy segéd volt az átlag. Kettőnél több legényt csak a lakatosok, cinöntők, vörösrézművesek foglalkoztattak. Az építőiparban sokkal jobb volt a helyzet. A kőművesek, ácsok, cserepesek mesterei csupán vállalkozók voltak. A kapitalista munkás-munkaadó viszony itt alakult ki legelőször. A mesterek letelepedett és vándorló legényeket egyaránt foglalkoztattak. A letelepedett legények – szemben a többi iparral – a mesterek vándorló legényeinek több mint kétszeresét tették ki. A két csoportot az összeírás is erősen elkülönítette. Az építőiparban foglalkoztatott segédszemélyzet a letelepedettek és a vándorlók összege.

A bőrparban a legények száma jóval alatta maradt az önálló iparúzőknek, és csak valamivel volt több, mint a mestereké. A legtöbb legény nélküli iparos a vargáknál volt, ahol nagyszámú kontár dolgozott. Azonban a vargák közül kiemelkedett néhány gazdag mester, akik a munkaerő jelentős részét kezükben tartották. A textiliparban hasonló volt a helyzet. A legények száma itt nem érte el a mesterekét, és jóval alatta maradt az önálló iparúzőknek. A szabók esetében is lehetőség volt a meggazdagodásra, a sok legény alkalmazására, és ki tudták műhelyeiket bővíteni egyes kalapos és kötélverő mesterek is. A szolgáltató iparosok szintén kevés segéderőt foglalkoztattak. A fuvarosok leginkább

egyedül dolgoztak. Még kevesebb legény volt az utolsó csoportba tartozó mestereknél. A városban kis számmal élő iparosok csak kivételes esetben tartottak segítséget.

A felsoroltakon kívül a gyárok is foglalkoztattak legényeket. A 6 budai gyárban összesen 50 legény dolgozott. (10 tímár, 26 kötélverő, 14 kocsigyártó). A kötélverőknél 14 „bedolgozó” is volt. Az ipar szerkezeti struktúrája tehát a következő:

6 gyáros		6
1056 céhes mester 20 nem céhes mester 115 engyedélyes 275 kontár	410 céhen kívüli	1466 önálló iparos
205 építőipari munkás 40 kézműves munkás 1187 kézműves legény 50 gyárban dolgozó legény 14 bedolgozó		1496 munkás, segéd
	Összesen	2968 iparos

Vagyoni helyzet szempontjából az iparosok között nagyok voltak a különbségek. A vagyon házból, szőlőből, rétből, állatállományból tevődött össze.²⁶ Legtöbb ingatlannal az élelmiszeriparosok rendelkeztek. A mesterek fele saját házban élt. Az élelmiszeripar jól jövedelmezett, viszont a mézárászékeket, pékműhelyeket csak bizonyos határig volt érdemes fejleszteni.

Az 1711 összeírt iparos közül 1006 volt nincstelen, 219 csak házzal, 77 házzal nem, de egyéb vagyontárggyal, 409 házzal és egyéb vagyontárggyal is rendelkezett. A vagyontárgyak a következőképpen oszlottak el az egyes iparosok között:

	Nincstelen	Csak háztulajdon	ház nincs, csak egyéb	Ház + egyéb
I. Élelmiszeripar	102	23	20	106
II. Faipar	90	23	8	36
III. Fém- és fémfeldolgozóipar	76	16	6	32
IV. Építőipar	149	3	4	57
V. Bőr- és bőrfeldolgozóipar	236	58	17	61
VI. Textil- és textilfeldolgozóipar	186	29	9	49
VII. Szolgáltatóipar	97	21	7	41
VIII. Egyéb ipar	70	14	6	27
Összesen	1006	219	77	409

²⁶ 1 pozsonyi mérő: (pm.)+ = kb. 1/2 hold.

A meggazdagodott mesterek jövedelmüket szőlővásárlásba fektették.²⁷ Az élelmiszeriparosok rendszerint tartottak állatokat is. A molnárok maguk fuvarozták a lisztet, a mészárosok, hentések a húst. Az állatok tartásához, takarmánytermeléshez bizonyos nagyságú szántóföldekre volt szükség. E területek nagysága az állatok számától függött, és rendszerint nem haladta meg az 5 holdat. A faipari mesterek jóval szegényebbek voltak. Itt az önálló iparosok 1/3 része rendelkezett csak ingatlannal. A kontárok, engedélyesek nem szereztek házat. E csoportban legszegényebbek az asztalosok és az esztergályosok. Az asztalosoknál csak az iparosok 1/4 részének volt háza, és csupán minden 10. tudott szőlőt vásárolni. Az esztergályosok esetében még rosszabb az arány. 11 iparos közül csak 1 lakott saját házában.

A fémfeldolgozók valamivel több ingatlant szereztek. 2/5 részük házat, 1/4 részük szőlőt is tudott venni. Igen kevés volt azonban a szántó, rét és állatállomány. A jórészt Vizivárosban élő mesterek messze laktak a termékeny területektől, és idejük nagy részét az iparüzés kötötte le. Az eddig említett iparágakban szinte kizárólag a mesterek voltak képesek házat és szőlőt szerezni, de az építőiparban letelepedett legények egy része is ingatlant vásárolt. Főként azok, akik később mesterek lettek, vagy a mezőgazdaság felé fordulva egészen felhagytak az iparüzéssel. A bőriparosok esetében nagy volt a differenciálódás. A vargák a szegényebbek közé tartoztak. A nagyszámú kontár semmiféle ingatlannal nem rendelkezett. Nem volt jó anyagi helyzete a többi bőriparosnak sem, azonban egy-egy szakmában néhány mester a többi fölé tudott emelkedni. Hasonló helyzet alakult ki a textiliparban is. A szabómesterek 1/3 része szerzett házat, a kontárok csak kivételes esetben. Kisebb-nagyobb szőlőterülettel csaknem minden háztulajdonos rendelkezett. A kevesebb mestert foglalkoztató szakmában (pl. kötélverő) egy-egy meggazdagodott iparos anyagi szempontból is magasan társai felett állt. A szolgáltató iparosok között a városi bérkocsisok voltak a leggazdagabbak. Nagy részük saját házában lakott, míg az egyéb ipart űzők kevésbé tudtak ingatlant szerezni. Lovat minden bérkocsis tartott, az idősek kivételével. A ló azonban a bérkocsisoknak nem vagyontárgy volt, hanem a munka eszközét jelentette, így a vagyon képzésében más szerepet játszott. Az előző csoportokba be nem sorolható iparosok esetében a háztulajdon volt jellemző. Egyéb ingatlant ezek az iparosok ritkán szereztek.

A legjellemzőbb vagyontárgy a szőlőbirtok volt. Az élelmiszeriparosok között 101, a faiparban 37, a fém- és fémfeldolgozó iparban 35, az építőiparban 39, a bőr- és bőrfeldolgozóiparban 72, a textil- és textildolgozó iparban 56, a szolgáltatóiparban 42, az egyéb iparoknál 29 adózó rendelkezett szőlővel. A szőlőbirtok nagyságrendi szóródása különböző. A legnagyobb szőlőbirtokkal az élelmiszeriparosok esetében találkozunk. A fémiparban a szőlőterületek eltérő nagyságúak voltak, míg a textil- és szolgáltató iparban fél holdnál kisebb és 5 holdnál nagyobb területek kevésbé fordultak elő.

²⁷ pl. Frum János halász, Viziváros 334. Süska Vencel hentes, Viziváros 1136.

	1 pm. alatt	1-2	2-5	5-10	10 felett
I. Élelmiszeripar	8	16	37	22	18
II. Faipar	—	10	18	5	4
III. Fém- és fémfeldolgozóipar	7	3	17	1	7
IV. Építőipar	6	17	7	6	3
V. Bőr- és bőrfeldolgozóipar	7	33	20	9	3
VI. Textil- és textildolgozóipar	2	12	26	9	7
VII. Szolgáltatóipar	—	18	15	9	—
VIII. Egyéb ipar	1	6	13	7	2
Összesen	31	115	153	68	44

A mesterek, kontárok, legények életében az ipar és a mezőgazdaság sajátos módon összefonódott. A nagy szőlőtermő városokban – országosan is – a szőlőbirtok megélhetési forrás és pénzbefektetési lehetőség is volt. A meggazdagodott, idős, már nem dolgozó mesterek és özvegyek sok esetben 10 holdnál nagyobb szőlőkkel rendelkeztek. Volt szőlőbirtokuk a sok legénnyel, nagy műhellyel rendelkező mestereknek is, akik rendszerint bérmunkásokat alkalmaztak szőlőik megművelésére. Megélhetési forrást jelentett a szőlőbirtok a szegényebb iparosoknak, akik az iparúzésből nem jutottak megfelelő jövedelemhez.

A mesterek nagyobb része – a városi közéletbe illeszkedve – a polgárjogot is megszerezte. A mestereken kívül polgárjoga csak néhány építőipari segédnek volt. A polgárjoggal rendelkezők száma 42,15%-a az összeírt iparosoknak. Lényegesen jobb az arány a bőr- és textiliparban, rosszabb az építő- és szolgáltatóiparoknál.

	Összeírt iparos	Polgárjoga van	%
I. Élelmiszeripar	251	119	47,41
II. Faipar	130	69	53,08
III. Fém- és fémfeldolgozóipar	157	64	40,76
IV. Építőipar	245	30	12,24
V. Bőr- és bőrfeldolgozóipar	372	209	56,18
VI. Textil- és textildolgozóipar	273	149	54,58
VII. Szolgáltatóipar	166	32	19,28
VIII. Egyéb ipar	117	49	41,88
Összesen	1711	721	42,14

A budai kézműipar jellemzője 1828-ban a mezőgazdasággal való összefonódás, a helyi igények kielégítésére való törekvés, és az iparosok jelentős részének elszegényedése volt. A mesterek nem dolgoztak távoli piacokra, csupán a városi lakosoknak. A legfontosabb iparágak képviseltették magukat, de a mesterek száma egyensúlyban volt, nem emelkedett egyik ipar a másik fölé. A hagyományos mesterségek már elvesztették jelentőségüket, de az új iparosok sem kaptak még elég súlyt. Így az 1828-as összeírásban a kereskedelmi forgalom lendületétől kevésbé érintett szőlőtermelő város hanyatlásnak induló kézműipari struktúráját kísérhetjük nyomon.